

Synochi

Vol 4 (2025)

Από το «Πλήρωμα Ἱερατικών» στη Λειτουργική Παθητικότητα:

Φώτιος Αποστολός

doi: [10.12681/syn.44425](https://doi.org/10.12681/syn.44425)

To cite this article:

Αποστολός Φ. (2026). Από το «Πλήρωμα Ἱερατικών» στη Λειτουργική Παθητικότητα: Η Εκκλησιολογική Ταυτότητα των Λαϊκών και η Λειτουργική Πραγματικότητα στη Σύγχρονη Ορθοδοξία. *Synochi*, 4. <https://doi.org/10.12681/syn.44425>

SYNOCHI

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ «ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

ΤΜΗΜΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

E-JOURNAL OF THE LAB "CHURCH AND CULTURE"

DEPARTMENT OF THEOLOGY

FACULTY OF THEOLOGY

NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS

ΤΕΥΧΟΣ 4 ▪ VOLUME 4

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2025 ▪ DECEMBER 2025

Από το «Πλήρωμα Ίερατικών» στη Λειτουργική Παθητικότητα: Η Εκκλησιολογική Ταυτότητα των Λαϊκών και η Λειτουργική Πραγματικότητα στη Σύγχρονη Ορθοδοξία.

Αποστολός Φώτιος⁷³²

Η λατρεία αποτελεί το επίκεντρο της ζωής εντός της χριστιανικής Εκκλησίας⁷³³. Είναι ο κύριος τόπος της συνάντησης μεταξύ του Θεού και της εκκλησιαστικής κοινότητας, και η πρωταρχική εκδήλωση της ενότητας του Σώματος του Χριστού⁷³⁴. Μια θεμελιώδης αρχή της ορθόδοξης εκκλησιολογίας και λειτουργικής θεολογίας θέτει την Εκκλησία ως μια κοινότητα, όπου κλήρος και λαϊκοί συν-τελούν τα θεία μυστήρια και προσφέρουν συλλογική δοξολογία στον Θεό⁷³⁵. Ο όρος λαϊκός προέρχεται από λέξη λαός, είναι λοιπόν αυτοί, που ανήκουν στον λαό, είναι ο κάθε βαφτισμένος χριστιανός, μέλος της Εκκλησίας⁷³⁶. Η Εκκλησία ως «ιεράτευμα άγιον»⁷³⁷ μετέχει την ιερωσύνης του Χριστού, καθώς Εκείνος την έχει αμετάθετη. Κάθε μέλος της Εκκλησίας έχει το δικό του διακόνημα, το χάρισμά του, το ειδικό λειτούργημά του⁷³⁸. Η ενότητα κλήρου και λαού στην Ορθοδοξία φαίνεται στη λειτουργική «σύναξη», που είναι η συναγωγή, η συνέλευση όλου του σώματος της τοπικής Εκκλησίας για την τέλεση της λατρείας, είναι δηλαδή συνιερουργοί⁷³⁹. Ο Ιωάννης ο

⁷³² Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

⁷³³Schmemmann, Alexander. *For the Life of the World: Sacraments and Orthodoxy*. 2nd rev. and exp. ed. Crestwood, N.Y.: St. Vladimir's Seminary Press, 1988, σ. 15.

⁷³⁴Schmemmann. *For the Life of the World*, 1988, σ.44.

⁷³⁵Cyrille Argenti. *Le mystere de l' Eglise*, Radio Dialogue 2007, σ.9.

⁷³⁶Νέλλας, Παναγιώτης. *Βασιλειον ιεράτευμα, μελέτη επί του προβλήματος του λαϊκού στοιχείου, στο Σύναξη 83 (2002)50*.

⁷³⁷Α΄ Πέτρου 2:5.

⁷³⁸Νέλλας. *Βασιλειον ιεράτευμα (2002)51*. Βλ. και Taft, Robert. *Beyond East and West: problems in liturgical understanding*, Washington, D.C.: Pastoral Press 1984, σ.85. Όπως αναφέρει ο Taft ο Απόστολος Παύλος, ενώ αναγνωρίζει ποικιλία ρόλων και διακονιών στις κοινές λατρευτικές συνάξεις (βλ. Α΄ Κορ. 12:27-30 και Α΄ Κορ. 14:26-40) τονίζει την ανάγκη για τάξη στην κοινότητα και στις συναθροίσεις της (Α΄ Κορ 12 & 14). Ωστόσο, τα κείμενά του δεν υποδηλώνουν διαχωρισμό της κοινότητας σε «λειτουργούς» και «εκκλησίασμα» (Α΄ Κορ. 12:27). Αντιθέτως, το ζήτημα που απασχολεί τον Παύλο στην Α΄ προς Κορινθίους 12 και 14 είναι η ανεξέλεγκτη συμμετοχή των πιστών, η οποία, λόγω της έλλειψης αλληλοσεβασμού, προκαλούσε αταξία και διχασμό στην ενιαία λειτουργική εμπειρία.

⁷³⁹Βασιλειάδης Πέτρος. «Ιησούς Χριστός, ο Μέγας Αρχιερέυς» στο: *Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, Ειδική Συνοδική Επιτροπή Λειτουργικής Αναγεννήσεως, Το Μυστήριο της Ιερωσύνης, Πρακτικά Ζ΄ Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων, Κλάδος Εκδόσεων της Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος (2006)42*.

Χρυσόστομος ονομάζει τους λαϊκούς «πλήρωμα ιερατικών»⁷⁴⁰. Συμπληρώνουν δηλαδή το ιερατικό λειτούργημα και, έτσι, στη λατρεία φανερώνεται το σώμα ολόκληρο.

Παρόλα αυτά, κατά τη διάρκεια της ιστορίας, μια σταδιακή απομάκρυνση από αυτό το πρότυπο έχει καταστεί εμφανής, καταλήγοντας σε μια σύγχρονη λειτουργική πρακτική στην οποία η συμμετοχή των λαϊκών χαρακτηρίζεται συχνά από παθητικότητα. Αυτή η εξέλιξη εγείρει κρίσιμα εκκλησιολογικά και ποιμαντικά ζητήματα σχετικά με την πνευματική ζωτικότητα της Εκκλησίας και την αυθεντικότητα της λειτουργικής εμπειρίας των πιστών. Η παρούσα μελέτη επιδιώκει να εξετάσει συστηματικά το ρόλο των λαϊκών στην ορθόδοξη λατρεία, ανιχνεύοντας τη διαχρονική του εξέλιξη και αναλύοντας τους θεολογικούς, ιστορικούς και κοινωνικο-πολιτισμικούς παράγοντες, που έχουν συμβάλει στην περιθωριοποίησή τους. Επιπλέον, διερευνά τις απαραίτητες προϋποθέσεις και προοπτικές για μια αναζωογονημένη λειτουργική συμμετοχή των λαϊκών, με ιδιαίτερη προσοχή και στον ρόλο των γυναικών, όλα στο πλαίσιο της Ορθόδοξης παράδοσης.

1. Ενεργή Λειτουργική Συμμετοχή στην Πρώιμη Εκκλησία

Στο εκκλησιαστικό περιβάλλον των πρώτων χριστιανικών αιώνων, η διάκριση μεταξύ κλήρου και λαϊκών –αν και θεολογικά επιβεβαιωμένη– δεν συνεπαγόταν τον αποκλεισμό των τελευταίων από την ουσιαστική συμμετοχή στη λατρεία⁷⁴¹. Τα βαπτισμένα μέλη της Εκκλησίας, ενσωματωμένα στο «βασιλείον ιεράτευμα» (Α΄ Πέτρ. 2:9), θεωρούνταν αναπόσπαστοι, ενεργοί συμμετέχοντες στη λειτουργική σύναξη. Η συμμετοχή τους ξεπερνούσε την απλή παρουσία, περιλαμβάνοντας διαλογικές αποκρίσεις (αντιφωνία), κοινοτική ψαλμωδία, απαγγελία προσευχών και συμμετοχή σε λειτουργικές πράξεις (π.χ. στις λιτανείες⁷⁴²). Στη λειτουργική προσευχή, που με το πέρασμα των χρόνων συστηματοποιείται, όλες οι ευχές και εκφωνήσεις, που μας έχουν διασωθεί

⁷⁴⁰Ιωάννης Χρυσόστομος. *Ομιλίες εις τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων*, P.G. 62, 204.

⁷⁴¹Αλεξόπουλος, Στέφανος. «Η Λειτουργική Ζωή τῆς Ἐκκλησίας κατά τούς Β΄ και Γ΄ Αἰῶνες», στο *Πρόσωπα καί Σταθμοί, Ὁρόσημα στή Διαμόρφωση τῆς Θείας Λατρείας. Πρακτικά τοῦ 18^{ου} Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου* Αθήνα (2014)173. Ὅπως επισημαίνει χαρακτηριστικά ὁ Ιουστίνος στήν Α΄ Ἀπολογία του (κεφ. 65.2), μετά τήν εκφώνηση τῶν ευχῶν καί τῆς ευχαριστίας, ὅλοι ὅσοι εἶναι παρόντες, κληρικοί καί λαϊκοί, ανταποκρίνονται με κοινή επευφημία λέγοντας «ἀμήν». Ὁ ἴδιος ἐξηγεῖ ὅτι τὸ «ἀμήν» στή εβραϊκή γλῶσσα σημαίνει «γένοιτο», δείχνοντας ἔτσι τήν συμμετοχή ολόκληρου τοῦ εκκλησιαστικοῦ σώματος στή λατρεία.

⁷⁴²Baldovin, John. *The urban character of Christian worship : the origins, development, and meaning of stationary liturgy*, Roma : Pont. Institutum Studiorum Orientalium 1987, σσ.183-185. Οἱ λιτανευτικές πομπές εἰσήχθησαν στήν λειτουργική ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὸν Ἰγνάτιο Αντιοχείας, ὡς μέτρο ἀντιμετώπισης τῶν αἰρετικῶν Ἀρειανῶν τῆς Αντιόχειας.

εκφέρονταν, όπως και στις μέρες μας σε πληθυντικό αριθμό⁷⁴³. Η δομή, επίσης, των πρώιμων Ευχαριστιακών λειτουργιών, όπως αυτή του Μεγάλου Βασιλείου⁷⁴⁴, αντικατοπτρίζει ένα μοντέλο συμπεριληπτικής λειτουργικής συμμετοχής, όπου οι πιστοί αποκρινόταν στις προσευχές, τις εκφωνήσεις, και συχνά προσέφεραν τα Τίμια δώρα.

Οι λαϊκοί την ύστερη αρχαιότητα έχουν σημαντικό ρόλο στην λατρεία και διδασκαλία της Εκκλησίας, καθώς συμμετέχουν ως διδάσκαλοι και ανάδοχοι στις προβαπτισματικές κατηχήσεις των υποψηφίων προς βάπτισμα, ως ιερουργοί του βαπτίσματος σε έκτακτες μόνον περιστάσεις⁷⁴⁵ (καθώς τελεσιουργός του μυστηρίου ήταν κυρίως ο Επίσκοπος), ως διδάσκαλοι σε θεολογικές σχολές, όπως π.χ. ο Ιουστίνος Φιλόσοφος και Μάρτυρας εργάστηκε ως ανεξάρτητος δάσκαλος της Χριστιανικής φιλοσοφίας⁷⁴⁶ κ.α. Επιπλέον, είχαν ενεργό ρόλο στην εκλογή των επισκόπων, που εκλεγόταν ουσιαστικά ελεύθερα από το λαό⁷⁴⁷. Οι λαϊκές γυναίκες, επίσης, στις πρώτες χριστιανικές κοινότητες είχαν αναβαθμισμένο, αλλά επικουρικό λειτουργικό ρόλο⁷⁴⁸, καθώς κήρυτταν, προφήτευαν, δίδασκαν, παρείχαν φιλανθρωπικό έργο, ήταν αποδέκτες νέων αποκαλύψεων από τον ίδιο τον Χριστό για τη Φύση Του και τη σωτηρία, έκαναν θαύματα, έδιωχναν δαιμόνια⁷⁴⁹. Τέλος, σύμφωνα με το κείμενο των «Αποστολικών Διαταγών», κατά την είσοδο των γυναικών στους ιερούς ναούς προηγούνταν οι διακόνισσες, οι οποίες κατείχαν προεξάρχουσα και θεσμικά αναγνωρισμένη θέση έναντι των λοιπών γυναικείων εκκλησιαστικών τάξεων. Έπειτα ακολουθούσαν οι τάξεις των χηρών, των παρθένων, των εγγάμων γυναικών και των νεανίδων, οι οποίες εντάσσονταν στο σώμα των λαϊκών⁷⁵⁰.

2. Η βυζαντινή εποχή

Την εποχή της συστηματοποίησης της λατρείας, μετά το διάταγμα των Μεδιολάνων (313 μΧ) και του Θεοδοσίου Α' (380 μΧ) ο ρόλος των λαϊκών δε φθίνει. Αν και η τέλεση των μυστηρίων και η προεξάρχουσα θέση στη Θεία Λειτουργία ανήκε αποκλειστικά στον κλήρο (επίσκοποι,

⁷⁴³Βλ. πχ την Ευχή της προσκομιδής

⁷⁴⁴Taft, Robert. «The Evolution of the Byzantine “Divine Liturgy”», στο *Orientalia Christiana Periodica* XLIII, Roma (1977)8.

⁷⁴⁵Chadwick, Henry. *The Early Church, (The Penguin History of the Church)*, Penguin 1993,σ 206.

⁷⁴⁶Chadwick. *The Early Church*, 1993, σ.99.

⁷⁴⁷Chadwick. *The Early Church*, 1993, σ.165.

⁷⁴⁸Brown, Peter. *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity*, Chicago: University of Chicago Press, 1981, σ.149.

⁷⁴⁹Bockman, Valerie. *The Role of Women in the First Century Church: a Model for Today*, σ.1.

⁷⁵⁰Αποστολικές Διαταγές, 2.57, Migne PG 1, 733.

πρεσβύτεροι, διάκονοι), ο λαός δεν ήταν απλώς παθητικός θεατής, αλλά ενεργό μέλος του σώματος της Εκκλησίας, με συγκεκριμένους και σημαντικούς ρόλους στη λατρευτική ζωή. Κατά τη βυζαντινή περίοδο, οι λαϊκοί είχαν ποικίλους λειτουργικούς ρόλους στις τελετουργίες της Ορθόδοξης Εκκλησίας, πέρα από την απλή συμμετοχή ως πιστοί. Οι ρόλοι αυτοί περιλάμβαναν ενεργή συμμετοχή στη λατρεία, συμβολική και πρακτική συμβολή στις τελετουργίες, και παρουσία σε σημαντικά σημεία της λειτουργικής ζωής. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά, τον λαμπαδούρχο⁷⁵¹, που έργο του ήταν το άναμμα των κανδήλων και κεριών. Αυτός ήταν, που με ειδική ευχή έφερε τις λαμπάδες και τα κεριά στον ναό και ήταν υπεύθυνος για το άναμμα τους⁷⁵². Οι λαϊκοί, επίσης, συχνά συμμετείχαν ενεργά στην ψαλμωδία, ιδιαίτερα ως μέρος του λαϊκού χορού, απαντώντας στα εναλλάξ μέρη της θείας λειτουργίας και άλλων ακολουθιών, καθώς η κοινή ψαλμωδία ήταν βασικό στοιχείο της λατρείας⁷⁵³. Οι λαϊκοί ανταποκρίνονταν ενεργά στις εκφωνήσεις του λειτουργού και του διακόνου⁷⁵⁴ με καθιερωμένες φράσεις όπως το «Άμήν», τὸ «Κύριε ἐλέησον»⁷⁵⁵, το «Παράσχου Κύριε», και το «Καὶ τῷ πνεύματί σου»⁷⁵⁶. Αυτές οι αποκρίσεις δεν ήταν τυπικές, αλλά δήλωναν τη συμφωνία, την προσευχή και τη συμμετοχή του λαού στα τελούμενα⁷⁵⁷.

Έντονη ήταν οι συμμετοχή των λαϊκών στο λεγόμενο θρησκευτικό θέατρο των Βυζαντινών, που από τα πρώιμα βυζαντινά έτη είχε μεγάλη απήχηση στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας⁷⁵⁸. Αναφορές για θρησκευτικές αναπαραστάσεις στην Κωνσταντινούπολη έχουμε ήδη από τον 6ο αιώνα επί αυτοκράτορα Μαυρίκιου το 591, τα λεγόμενα κατά τον Θεοφύλακτο Σιμοκάττο⁷⁵⁹ «θεανδρινά μυστήρια». Επρόκειτο για αναπαραστάσεις, που έτυχαν μεγάλης διάδοσης και στη Δύση,

⁷⁵¹Κυρίως στα μοναστήρια. Για τους κοσμικούς ναούς υπήρχε ο Λαμπαδάριος.

⁷⁵²Σκαλτσής, Παναγιώτης. «Ο φωτισμός τοῦ Ναοῦ στή λειτουργική μας παράδοση», στο *Εκκλησία* 90,7 (2013)490.

⁷⁵³Wellesz, Egon. *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Oxford, Clarendon Press 1961, σ.36.

⁷⁵⁴Baldovin, John. *The urban character of Christian worship: the origins, development, and meaning of stational liturgy*, Roma: Pont. Institutum Studiorum Orientalium 1987, σ.214. Τα στοιχεία που μας προσφέρουν οι εκκλησιαστικοί ιστορικοί Σωκράτης και Σωζόμενος δείχνουν ότι στην Κωνσταντινούπολη τελούνταν λειτουργικές λιτανείες με αντιφωνικό ψαλμό ήδη από τις αρχές του 5ου αιώνα.

⁷⁵⁵Baldovin. *The urban character of Christian worship*, 1987, σ. 242.

⁷⁵⁶Quasten, Johannes. *Music and Worship in Pagan and Christian Antiquity*, Washington, D.C. : National Association of Pastoral Musicians 1983,σ. 70.

⁷⁵⁷Βλ. Schmemmann, Alexander. *Introduction to Liturgical Theology*. St Vladimir's Seminary Press, 1986, σσ. 165-166.

⁷⁵⁸Ανδρειωμένος, Γιώργος. «Ο Κώστας Κουλουφάκος και το θέατρο στο Βυζάντιο», στο *Πέλοπας* 6, 1 (2022)19,υποσ.57. Μεγαλύτερη διάδοση απέκτησε το λαϊκό θρησκευτικό θέατρο των Βυζαντινών κυρίως από τα τέλη του 9ου μέχρι και τον 12ο αιώνα. Όπως σημειώνει ο Κουλουφάκος, «το είδος αυτό γεννήθηκε από την παραστατική μορφή των λειτουργιών, αλλά, υπό την επίδραση του κοσμικού θεάτρου, των λαϊκών εορτών κ.ά., απομακρύνθηκε από τις καθαρά λειτουργικές παραστάσεις και τις δραματικές ομιλίες, εξελισσόμενο σε ένα αυτόνομο είδος, ανεξάρτητο πλέον από το λειτουργικό τυπικό».

⁷⁵⁹Λάμπρος, Σπυρίδων. «Βυζαντινή σκηνοθετική διάταξις των Παθών του Χριστού», στο *Νέος Ελληνομνήμων* 13-4 (1916)402-403.

με τη χαρακτηριστική ονομασία «μυστήρια. Χαρακτηριστικές ήταν οι θρησκευτικές αναπαραστάσεις της Πασχάλιας περιόδου, των οποίων η ανάπτυξη συνέπεσε με την προσπάθεια καταπολεμήσεως από την κυριαρχούσα, πλέον, Εκκλησία του εθνικού θεάτρου⁷⁶⁰. Μαρτυρείται μια σειρά εννέα αναπαραστάσεων θρησκευτικών θεμάτων, που ήταν: η έγερση του Λαζάρου⁷⁶¹, η Βαϊοφόρος⁷⁶², η Τράπεζα⁷⁶³, ο Ιερός Νιπτήρας⁷⁶⁴, η Προδοσία⁷⁶⁵, η άρνηση του Πέτρου⁷⁶⁶, η εξουθένωση του Ηρώδη⁷⁶⁷, η Σταύρωση⁷⁶⁸ και η Ψηλάφηση⁷⁶⁹. Όπως τόνισε ο Σολωμός, χαρακτηριστική της σπουδαιότητας των αναπαραστάσεων θρησκευτικών θεμάτων ήταν η μέριμνα του Πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάρου (1043 – 1059 μ.Χ.), ο οποίος εξέδωσε σιγίλλιο, ώστε και γυναίκες να έχουν ενεργό συμμετοχή στις θρησκευτικές θεατρικές παραστάσεις⁷⁷⁰. Τέτοια ήταν η διάδοση αυτών των αναπαραστάσεων, που αρκετές από αυτές γινόταν στο Μέγα Παλάτιον, με πρωταγωνιστή τον ίδιο τον αυτοκράτορα⁷⁷¹. Χαρακτηριστική η μαρτυρία του Παλατινού Κώδικα του Βατικανού⁷⁷², που μαρτυρεί την ακολουθία του Ιερού Νιπτήρα, κατά τη διάρκεια της οποίας ο αυτοκράτορας, αν και λαϊκός λάμβανε το ρόλο του Κυρίου, καλούσε 12 λαϊκούς φτωχούς, που υποδύονταν τους μαθητές, τους έπλενε τα πόδια και τους έδινε νομίσματα σε ανάμνηση των τριάκοντα αργυρίων, που έλαβε ο Ιούδας⁷⁷³.

Σαφώς, ο βυζαντινός αυτοκράτορας κατείχε ιδιαίτερη θέση στην λατρεία⁷⁷⁴. Αν και λαϊκός, ο ρόλος του είχε έντονα θρησκευτικά και τελετουργικά χαρακτηριστικά. Συμμετείχε σε συγκεκριμένα

⁷⁶⁰Χατζηφώτης, Ιωάννης. «Ανέκδοτη περιγραφή του Νιπτήρα της Πάτμου από τον λόγιο ιερομόναχο Γεράσιμο Σμυρνάκη, αδελφό της μόνης Θεολόγου», στο *Μοναστηριολογία* 2 (1987)57.

⁷⁶¹Λάμπρος, Σπυρίδων. «Βυζαντινή σκηνοθετική διάταξις των Παθών του Χριστού», στο *Νέος Ελληνομνήμων* 13-4 (1916)382.

⁷⁶²Λάμπρος. «Βυζαντινή σκηνοθετική διάταξις» (1916)384.

⁷⁶³Λάμπρος. «Βυζαντινή σκηνοθετική διάταξις» (1916)386.

⁷⁶⁴Λάμπρος. «Βυζαντινή σκηνοθετική διάταξις» (1916)387.

⁷⁶⁵Λάμπρος. «Βυζαντινή σκηνοθετική διάταξις» (1916)388.

⁷⁶⁶ Λάμπρος. «Βυζαντινή σκηνοθετική διάταξις» (1916)390.

⁷⁶⁷Λάμπρος. «Βυζαντινή σκηνοθετική διάταξις» (1916)394.

⁷⁶⁸Λάμπρος. «Βυζαντινή σκηνοθετική διάταξις» (1916)395.

⁷⁶⁹Λάμπρος. «Βυζαντινή σκηνοθετική διάταξις» (1916)399.

⁷⁷⁰Χατζηφώτης, Ιωάννης. «Ο Νιπτήρας της Μεγάλης Πέμπτης», στο *Εφημέριος* 7(1997)127. Οι γυναίκες λάμβαναν συνήθως το ρόλο της Θεοτόκου.

⁷⁷¹Apostolos, Fotios. *The acolouthy of the Footwashing in Greek Orthodox tradition*. Pontificio Istituto Orientale 2015, σ.31.

⁷⁷²Apostolos, Fotios. *The acolouthy of the Footwashing in Greek Orthodox tradition*. Pontificio Istituto Orientale 2015, σ.49.

⁷⁷³Κουκουλές, Φαίδων. *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Αθήνα: Παπαζήσης 1948,σ.112.

⁷⁷⁴Γλύκατζη – Αρβελέρ, Ελένη. *Γιατί το Βυζάντιο*, Αθήνα: Μεταίχμιο 2012, σ.16. Ο τίτλος που έφερε κάθε βυζαντινός αυτοκράτορας «Πιστός ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων» συνοψίζει τα θεμελιώδη γνωρίσματα της

σημεία της Θείας Λειτουργίας στην Αγία Σοφία με τρόπο μοναδικό, εισερχόταν στο Ιερό Βήμα⁷⁷⁵ σε ορισμένες περιπτώσεις (όπως για να κοινωνήσει, κατά το πρότυπο των κληρικών⁷⁷⁶), και η παρουσία του σηματοδοτούσε την ενότητα της αυτοκρατορίας και της Εκκλησίας⁷⁷⁷. Θεωρούνταν ο εκπρόσωπος του λαού ενώπιον του Θεού και προστάτης της Ορθοδοξίας. Οι κάτοικοι της Κωνσταντινουπόλεως, επιπλέον, συμμετείχαν μαζικά σε δημόσιες λιτανείες (λιτές) που τελούνταν σε διάφορες περιστάσεις⁷⁷⁸, όπως μεγάλες γιορτές, περιόδους θεομηνιών, επιδημιών ή πολέμων, αλλά και περιοδικά (Παναγία Οδηγήτρια). Αυτές οι πομπές, συχνά με τη συνοδεία ιερών εικόνων και λειψάνων, διέσχισαν τις πόλεις και αποτελούσαν μια έντονη δημόσια εκδήλωση της συλλογικής πίστης και δέησης.

Κατά τη βυζαντινή περίοδο, σημαντική θέση στη λατρευτική ζωή κατείχαν και οι λαϊκές γυναίκες. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονταν οι λεγόμενες κανονικές⁷⁷⁹, οι ασκήτριες⁷⁸⁰, άγαμες ή χήρες, οι οποίες, χωρίς να επιδιώκουν την ένταξη στο μοναχικό τάγμα, συνέβαλλαν ουσιαστικά στην κάλυψη ορισμένων λειτουργικών αναγκών της Εκκλησίας. Σε αντάλλαγμα, η Εκκλησία φρόντιζε για τη διασφάλιση συνθηκών αξιοπρεπούς διαβίωσης για τις ίδιες⁷⁸¹.

αυτοκρατορικής εξουσίας στη Βυζαντινή αυτοκρατορία, όπου η ρωμαϊκή πολιτειακή παράδοση και η χριστιανική πίστη συνδιαμορφώνουν, σε διαχρονική προοπτική, τη σχέση του αυτοκράτορα με την Εκκλησία και το θρησκευτικό δόγμα.

⁷⁷⁵ Βλ. Constantine VII Porphyrogenitus. *De ceremoniis aulae Byzantinae*, libri duo, Bonnae 1829, σ.34.

⁷⁷⁶ Βλ. Κωνσταντίνος Ζ΄, *Ἐκθεσις*, PG 165 A, 257A και Constantin XII Porphyrogenete. *Le livre des Ceremonies*, τ. I Paris 1967, σσ. 60,33

⁷⁷⁷ Macrides, Ruth, ed. *The Byzantine World*. Routledge, 2010, σσ. 165-168 See also Dagrón, Gilbert. *Emperor and Priest: The Imperial Office in Byzantium*. Cambridge University Press, 2003, σσ.5,16,20. Στο Βυζάντιο, το αυτοκρατορικό αξίωμα προσέλαβε χαρακτήρα οίονει ιερατικών προνομίων, ενώ η άσκηση της εξουσίας του αυτοκράτορα διαμορφωνόταν από την οίονει ιερατική φύση του αξιώματός του. Ο αυτοκράτορας, επίσης, μπορούσε να επικαλείται τα «αρχιεπισκοπικά δικαιώματα» (Αρχιεπισκοπικά Δίκαια) για να δικαιολογήσει την ανωτερότητά του σε σχέση με τους πολιτικούς νόμους και τους κανόνες της Εκκλησίας.

⁷⁷⁸ Constantine VII Porphyrogenitus, Emperor of the East, και Albert Vogt. *Le Livre Des Ceremonies*. 3. tirage. Paris: Les Belles Lettres, 2006. σ. 61,149,357.

⁷⁷⁹ Νικολάου, Αικατερίνη. *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή: Κοινωνικά πρότυπα και καθημερινός βίος στα αγιολογικά κείμενα*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, (Μονογραφίες 6) 2005, σ.299. Οι κανονικές π.χ. λάμβαναν την ίδια αμοιβή με τους δεκανούς ή λεκταριούς, δηλαδή τα πρόσωπα που ήταν επιφορτισμένα με τη μεταφορά του φορείου με τον νεκρό, και η καταβολή των αμοιβών τους γινόταν από τους οικονόμους. Οι κανονικές δεν είχαν δεχτεί τη μοναχική ιδιότητα διά χειροθεσίας, είχαν όμως λειτουργική θέση στην Εκκλησία.

⁷⁸⁰ Νικολάου. *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή*, 2005, σ.300. Οι ασκήτριες όφειλαν να αναλαμβάνουν την ψαλμωδία κατά την τέλεση των ακολουθιών, που συνόδευαν τους δωρεάν ενταφιασμούς, οι οποίοι παρέχονταν από τους ξενώνες στους οποίους προσέφεραν τις υπηρεσίες τους.

⁷⁸¹ Νικολάου. *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή*, 2005, σ.301.

Λατρευτικές ανάγκες της Εκκλησίας κάλυπταν και γυναίκες, που ανήκαν στις τάξεις των χήρων, των παρθένων ή των αφιερωμένων στον Θεό γυναικών, που διακονούσαν ως ψάλτριες⁷⁸² όχι μόνο σε μοναστηριακούς, αλλά και σε ενοριακούς ναούς (αναφέρουμε χαρακτηριστικά την μαρτυρία από τον Βίο του αγίου Κυριάκου του Αναχωρητή, που συνάντησε τη Μαρία, που κατά δήλωση της διακονούσε ως ψάλτρια στον ναό της Αναστάσεως στα Ιεροσόλυμα⁷⁸³, καθώς και τη νομοθετική ρύθμιση του Ιουστινιανού, που παραχώρησε ιδιαίτερα «σκηνώματα» (=κελιά) για τις γυναίκες που διακονούσαν ως ψάλτριες στο ναό της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως⁷⁸⁴), ως «πυλωροί» ή θυρωροί και ως υπεύθυνες για την τάξη, την ευπρέπεια και την καθαριότητα του ναού.

Συνολικά, ο ρόλος των λαϊκών στη χριστιανική λατρεία την βυζαντινή ήταν ουσιαστικός. Δεν ήταν απλοί παρατηρητές, αλλά ένα ενεργό και αναπόσπαστο μέρος της λειτουργικής σύναξης. Μέσω των της ψαλμωδίας, της υποδοχής των μυστηρίων, της συμμετοχής σε λιτανείες και της συμμετοχής σε θρησκευτικά θεατρικά δρώμενα, ο βυζαντινός λαός βίωνε τη λατρεία ως μια κοινοτική πράξη, αν και ο βαθμός και οι μορφές αυτής της συμμετοχής γνώρισαν μεταβολές κατά τη μακρά διάρκεια της Βυζαντινής περιόδου. Η λατρεία διαμόρφωνε και διαμορφωνόταν από την πίστη και την ευλάβεια ολόκληρου του εκκλησιαστικού σώματος, κλήρου και λαού.

3. Σύγχρονη Πρακτική: Λειτουργική Παθητικότητα και Εκκλησιαστική Αποξένωση

Σε αντίθεση με το πατερικό παράδειγμα, η σύγχρονη ορθόδοξη λειτουργική πρακτική συχνά παρουσιάζει σημαντική εξασθένηση της συμμετοχής των λαϊκών. Ένα σημαντικό ποσοστό των πιστών προσεγγίζει τις ιερές ακολουθίες όχι ως ενεργοί συμμετέχοντες αλλά ως παθητικοί παρατηρητές⁷⁸⁵. Αυτό το φαινόμενο μπορεί να αποδοθεί σε ένα σύνθετο πλέγμα παραγόντων, συμπεριλαμβανομένης της μειωμένης κατηχητικής μόρφωσης, της περιορισμένης λειτουργικής κατήχησης και του τελετουργικού φορμαλισμού. Η γλωσσική και πολιτισμική απόσταση πολλών λειτουργικών κειμένων από την καθομιλουμένη γλώσσα συμβάλλει σε αυτή την αποξένωση, όπως και η τάση των κληρικών να απαγγέλλουν τις ευχές χαμηλόφωνα ή εντός των ορίων του ιερού βήματος, χωρίς να εμπλέκουν το εκκλησίασμα⁷⁸⁶. Η λειτουργική εκπαίδευση, όταν υπάρχει, είναι συχνά

⁷⁸²Γιάγκου, Θεόδωρος. «Διακόνισσες και γυναίκες στη δημόσια λατρεία του Θεού», (2016)175.

⁷⁸³Σκυθοπολίτης, Κύριλλος. *Βίος του ἁββᾶ Κυριακοῦ, Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν*, εισαγωγή - κείμενο - μετάφραση - σχόλια Αικ. Γκόλτσου, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 522.

⁷⁸⁴Γιάγκου, Θεόδωρος. «Διακόνισσες και γυναίκες στη δημόσια λατρεία του Θεού», (2016)180.

⁷⁸⁵Τζέρπος, Δημήτριος. *Λειτουργική ανανέωση: δοκίμια λειτουργικής αγωγής κλήρου και λαού*. Αθήνα: Τήνος, 2001,σ.39.

⁷⁸⁶Τζέρπος. *Λειτουργική ανανέωση*, 2001,σ.40,48.

αποσπασματική ή στερείται συστηματικής συνοχής, εμποδίζοντας περαιτέρω την κατανόηση και την ενσωμάτωση των λαϊκών. Η μονοπώληση της ψαλμωδίας από επαγγελματίες ψάλτες και η περιορισμένη πρόσβαση σε άλλους λειτουργικούς ρόλους επιδεινώνει τον αποκλεισμό των λαϊκών από τη λατρεία. Θεολογικές φωνές όπως ο Αλέξανδρος Σμέμαν έχουν ασκήσει κριτική σε αυτή την κληρικοποίηση της λειτουργίας ως διαστρέβλωση του ευχαριστιακού ήθους της Εκκλησίας⁷⁸⁷. Ως αποτέλεσμα, προκύπτει μια λειτουργική και πνευματική ασυμμετρία, όπου η λατρεία γίνεται αντιληπτή ως αποκλειστικός τομέας των χειροτονημένων, υπονομεύοντας έτσι την εκκλησιαστική ταυτότητα των λαϊκών ως συν-λειτουργών.

4. Ιστορικοί και Θεολογικοί Παράγοντες στην Περιθωριοποίηση των Λαϊκών

Η εξασθένηση της συμμετοχής των λαϊκών φαίνεται να ανάγεται ιστορικά στη μετά-Κωνσταντίνεια περίοδο, ιδιαίτερα μετά τον εκχριστιανισμό της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Η μαζική ένταξη πληθυσμών στην Εκκλησία, σε συνδυασμό με τη σταδιακή διάλυση του θεσμού της κατήχησης, οδήγησε σε αραίωση του κατηχητικού βάθους και της λειτουργικής εξοικείωσης. Ως αποτέλεσμα, πολλοί πιστοί στερούνταν της απαιτούμενης θεολογικής και πνευματικής προετοιμασίας για να συμμετάσχουν ουσιαστικά στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας. Η επικράτηση του νηπιοβαπτισμού χωρίς επακόλουθη κατηχητική συνοδεία διαιωνίζει την έλλειψη θεμελιώδους εκκλησιαστικής συνείδησης μεταξύ των πιστών. Αυτό οδηγεί σε μια επιφανειακή μυστηριακή μύηση χωρίς συνεχή διαμόρφωση. Επίσης, η σταδιακή επικράτηση του τέμπλου (εικονοστασίου) διαχώρισε οπτικά τον κυρίως ναό από το Ιερό Βήμα, καθιστώντας τα τελούμενα εντός του Ιερού λιγότερο ορατά στον λαό⁷⁸⁸.

Επιπλέον, η εξέλιξη της λειτουργικής γλώσσας (από την ελληνιστική κοινή σε πιο αρχαϊζουσες μορφές) και η πολυπλοκότητα της υμνογραφίας και του τελετουργικού ενδεχομένως να δυσκόλεψαν την πλήρη κατανόηση και συμμετοχή για όλους⁷⁸⁹. Θεολογικά, η αναγωγή της έννοιας της ιερωσύνης στην χειροτονημένη διακονία, με αποκλεισμό της γενικής ιερωσύνης των λαϊκών, συνέβαλε περαιτέρω σε μια διχοτομική εκκλησιολογία⁷⁹⁰. Οι επιπτώσεις της εκκοσμίκευσης και των

⁷⁸⁷Schmemmann, Alexander. *Introduction to Liturgical Theology*. London :The Faith Press, 1966,σ.166. Βλ. και Schmemmann, Alexander. *Church, world, mission : reflections on orthodoxy in the West*, Crestwood, N.Y. : St. Vladimir's Seminary Press 1979,σ.164,166.

⁷⁸⁸Ouspensky, Leonid. *Theology of the Icon*. St Vladimir's Seminary Press, 1992. Τόμος 1, σ. 135-140

⁷⁸⁹Taft, Robert. *Liturgy in Byzantium and Beyond*, New York: Taylor & Francis 2024 ,σ.94.

⁷⁹⁰Chadwick, Henry. *The Early Church*, Penguin Books, 1993, σ.51.

καταναλωτικών πολιτισμικών προτύπων θα πρέπει επίσης να ληφθούν υπόψη. Αυτά έχουν επηρεάσει τον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτή η λατρεία-όχι ως προσφορά ολόκληρου του λαού του Θεού, αλλά ως μια «υπηρεσία» που παρέχεται για το πνευματικό όφελος των ατόμων από τον κλήρο. Αυτή η αναγωγική προσέγγιση αλλοιώνει θεμελιωδώς τη θεολογία της λατρείας ως κοινωνίας και κοινής θυσίας.

5. Προς μια Λειτουργική Ανανέωση: Προϋποθέσεις για Ενισχυμένη Συμμετοχή

Η αντιμετώπιση των σύγχρονων προκλήσεων απαιτεί μια πολύπλευρη στρατηγική με στόχο την επανένταξη των λαϊκών στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας. Κεντρικό στοιχείο αυτής της προσπάθειας είναι η εφαρμογή ολοκληρωμένων κατηχητικών προγραμμάτων, που στοχεύουν στην εμπάθυση της θεολογικής κατανόησης και της λειτουργικής ευαισθητοποίησης σε όλες τις ηλικιακές ομάδες. Αυτό μπορεί να περιλαμβάνει:

- Την συστηματική ανάπτυξη εκπαιδευτικών πρωτοβουλιών από τις εκκλησιαστικές αρχές και τις θεολογικές σχολές.
- Την παραγωγή και διάδοση λειτουργικών-ποιμαντικών πόρων σε προσιτή γλώσσα.
- Την ενσωμάτωση της λειτουργικής εκπαίδευσης στο ευρύτερο πλαίσιο της θρησκευτικής διδασκαλίας σε όλα τα επίπεδα της εκκλησιαστικής ζωής.
- Την σκόπιμη ποιμαντική προσπάθεια από τον κλήρο να διευκρινίζει το θεολογικό νόημα των λειτουργικών πράξεων κατά την τέλεση των μυστηρίων.
- Λειτουργικά εργαστήρια και προγράμματα εκπαίδευσης ενηλίκων που εξηγούν τη δομή και τη σημασία των ακολουθιών. Ταυτόχρονα, οι ίδιοι οι λαϊκοί πρέπει να καλλιεργήσουν μια διάθεση σκόπιμης ενασχόλησης με τη λειτουργική παράδοση, επιδιώκοντας να οικειοποιηθούν την εκκλησιαστική τους ταυτότητα μέσω της ενεργού συμμετοχής. Συγκεκριμένες λειτουργικές εκφράσεις αυτής της ανανέωσης μπορεί να περιλαμβάνουν:
 - Την κοινοτική ψαλμωδία ύμνων και αποκρίσεων⁷⁹¹.

⁷⁹¹ Τζέρπος. *Λειτουργική ανανέωση*, 2001, σ.52.

- Την ανάγνωση από λαϊκούς των βιβλικών κειμένων, ιδιαίτερα του Αποστόλου και των Ψαλμών.
- Την συλλογική απαγγελία κεντρικών προσευχών όπως το Σύμβολο της Πίστεως και η Κυριακή Προσευχή.
- Τη συμμετοχή στην προετοιμασία των δώρων και άλλες προ-λειτουργικές ακολουθίες. Ο γενικός στόχος παραμένει η επανεδραίωση της «συν-λειτουργίας» (συνέργεια) μεταξύ κλήρου και λαϊκών – μια λειτουργική συνέργεια που προάγει την εκκλησιαστική ενότητα και την πνευματική ζωτικότητα ολόκληρου του Σώματος του Χριστού.
- Οι γυναίκες, επιπλέον, διαδραματίζουν καίριους ρόλους στην εκκλησιαστική ζωή, όπως τη διακονία στο αναλόγιο, τη διδασκαλία στο κατηχητικό έργο, την ανάγνωση λειτουργικών κειμένων και την καθοδήγηση φιλανθρωπικών δράσεων. Ωστόσο, ορισμένα παλαιότερα λειτουργικά κείμενα και πρακτικές, τα οποία φαίνεται να περιορίζουν τη συμμετοχή των γυναικών ή να μην αντανακλούν επαρκώς τη θεολογική τους αξία, χρήζουν προσεκτικής και τεκμηριωμένης θεολογικής επαναξιολόγησης υπό το φως των σύγχρονων προσεγγίσεων της εκκλησιαστικής ανθρωπολογίας. Μια τέτοια επαναξιολόγηση οφείλει να πραγματοποιείται εντός του πλαισίου της Ορθόδοξης παράδοσης, αποφεύγοντας την επίδραση κοσμικών ιδεολογικών σχημάτων, ενώ παράλληλα επιβεβαιώνει την εγγενή αξιοπρέπεια και το πλήρες εκκλησιαστικό ενεργητικό των γυναικών.

Συμπέρασμα

Η εξέλιξη της συμμετοχής των λαϊκών στην Ορθόδοξη λατρεία-από τη ζωντανή εμπλοκή στην πρώιμη Εκκλησία σε μια πιο παθητική παρουσία στη σύγχρονη πρακτική-παρουσιάζει μια σημαντική εκκλησιολογική και ποιμαντική πρόκληση. Η αντιμετώπισή της απαιτεί μια συνειδητή επανοικειοποίηση του Ορθόδοξου οράματος της Εκκλησίας ως συνεργιακής κοινότητας, όπου όλα τα βαπτισμένα μέλη καλούνται σε ενεργό συμμετοχή στη λειτουργική ζωή. Μέσω στιβαρής κατήχησης, σκόπιμης λειτουργικής εκπαίδευσης και της ενθάρρυνσης ουσιαστικής συμμετοχής –και των γυναικών εντός των ορίων της παράδοσης– η Εκκλησία μπορεί να προωθήσει μια ανανεωμένη λατρευτική εμπειρία που χαρακτηρίζεται από ζωτικότητα, ενότητα και θεολογικό βάθος. Μια τέτοια αποκατάσταση επιβεβαιώνει όχι μόνο την ταυτότητα των λαϊκών αλλά και την ίδια τη φύση της Εκκλησίας ως ζωντανού Σώματος του Χριστού, που καλείται να δοξάζει τον Θεό *έν ένότητι και αληθεία*.

ISSN 2945-0683